

Yusupova Shohidaxon Jaloliddinovna,

Andijon davlat pedagogika instituti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası professori, pedagogika fanlari doktori

Odilova Hamida Ulug'bek qizi,

Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

IRRATSIONAL TAFAKKUR BILISH JARAYONINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

UO'K: 373.091.3:82:159.954

[HTTPS://DOI.ORG/10.34920/SO/VOL_2025_ISSUE_7_4](https://doi.org/10.34920/so/vol_2025_issue_7_4)

YUSUPOVA SH.J., ODILOVA H.U-Q. IRRATSIONAL TAFAKKUR BILISH JARAYONINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Ushbu maqolada adabiyot darslarida o'quvchilarning irratsional tafakkurini shakllantirish hamda u bilish jarayonlari singari real voqelikning aksi ekanligi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, u o'z-o'zidan emas, balki insonga nisbatan munosabatni aks ettirishi, kechinmalar shaklida ifodalanishi kabilarni o'zida mujassam etishi singari masalalar haqida fikr yuritiladi.

Tayanch so'z va tushunchalar: irratsional tafakkur, his-tuyg'u, tasavvur, bilish jarayonlari, faoliyat, emotsiya.

ЮСУПОВА Ш.Ж., ОДИЛОВА Х.У-К. ИРРАЦИОНАЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПРОЦЕССА ПОЗНАНИЯ

В статье представлена информация о формировании иррационального мышления учащихся на уроках литературы и о том, как оно, как и познавательные процессы, является отражением реальной действительности. В нем также обсуждаются такие вопросы, как отражает ли оно отношение к человеку, выражается ли оно в форме переживаний и т. д., а не является ли чем-то самим по себе.

Ключевые слова и понятия: иррациональное мышление, чувство, воображение, познавательные процессы, деятельность, эмоция.

YUSUPOVA SH.ZH., ODILOVA H.U-K. IRRATIONAL THINKING AS A COMPONENT OF THE PROCESS OF COGNITION

This article discusses the formation of students' irrational thinking in literature lessons and how it, like cognitive processes, is a reflection of real reality. It also discusses issues such as the fact that it reflects not only the attitude towards a person, but also the expression of experiences, etc.

Key words and concepts: irrational thinking, feeling, imagination, cognitive processes, activity, emotion.

Kirish. Zamonaviy bilish nazariyasida ratsional tafakkur ustuvor ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, inson kognitiv faoliyatining murakkabligi irratsional unsurlarning bilish jarayonidagi fundamental o'rnini tobora ko'proq e'tirof etishni talab qilmoqda. XXI asrga kelib, sun'iy intellekt, neyropsixologiya va kognitiv fanlardagi ulkan yutuqlar tufayli biz nafaqat mantiqiy xulosalar chiqarish, balki intuitiv sezgilar, emotsional reaksiyalar va ongsiz motivatsiyalar ham bilim olish, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilishda hal qiluvchi rol o'ynashini chuqurroq anglamoqdamiz. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola irratsional tafakkurni shunchaki ratsional tafakkurning "qo'shimchasi" yoki "xatosi" sifatida emas, balki bilish jarayonining ajralmas va ba'zan hatto yetakchi tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ilgari suradi.

Irratsional tafakkur o'zida paradoksal tabiatni mujassam etadi: bir tomondan, u bilishda subyektivlik, xato va affektlarning ta'sirini ifodalasa, ikkinchi tomondan, u ijodkorlik, innovatsiya va murakkab tizimlarni tushunishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi. Ko'pincha "g'ayri-mantiqiy" yoki "noaniq" deb qabul qilingan bu kognitiv hodisalar, aslida, cheklangan ma'lumotlar sharoitida tezkor qaror qabul qilish, yangi g'oyalarni shakllantirish va murakkab vaziyatlarda "yashirin" aloqalarni topish qobiliyatini beradi. Maqola irratsional tafakkurning ushbu paradoksal jihatlarni tahlil qilish orqali uning ilmiy tadqiqotlarda, psixologiyada, san'atda va hatto iqtisodiy qarorlarda qanday qilib konstruktiv rol o'ynashi mumkinligini ochib berishga qaratilgan. Bu yondashuv orqali biz inson aqlining to'liq salohiyatini ochish uchun ratsional va irratsional elementlarning dialektik birligini tan olish muhimligini ta'kidlaymiz.

Mavzuning dolzarbligi. O'quvchining irratsional tafakkurini shakllantirish, uning umumiy rivojlanishini, jumladan, hissiy sohasi, tasavvuri va tafakkurini rag'batlantirish g'oyasi ona tili va adabiyot darslari misolida yetarlicha yoritilmagan va rivojlantirilmagan. Shu sababli, biz adabiyot darslarida irratsional tafakkurini rag'batlantirishda his-tuyg'u va tasavvurni rivojlantirishning ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqotning maqsadi. Irratsional tafakkurni bilish jarayonining shunchaki ratsional tafakkurga qarama-qarshi yoki uning kamchilikli jihati sifatida emas, balki bilishning ajralmas va

innovatsion tarkibiy qismi sifatida nazariy jihatdan asoslashdan iboratdir. Bizning maqsadimiz, irratsional unsurlarning kognitiv jarayonlardagi funksional ahamiyatini, xususan, ijodkorlik, intuitiv qaror qabul qilish, murakkab muammolarni hal etish va yangi g'oyalarni generatsiya qilishdagi rolini chuqur tahlil qilish orqali mavjud bilish nazariyalarini kengaytirishdir. Shuningdek, ushbu ish irratsional tafakkurning inson aql-zakovatining to'liq salohiyatini ochishdagi ahamiyatini ko'rsatib beradi va kelajakdagi psixologik, falsafiy va neyrokognitiv tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlar ochishga xizmat qiladi.

Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili. Irratsional tafakkurning bilish jarayonidagi o'rne G'arb ilmiy doiralarida keng muhokama qilingan. Xususan, **Daniel Kahneman** va **Amos Tversky** kabi olimlar o'zlarining "Perspektiva nazariyasi" orqali insonlarning qaror qabul qilishdagi ratsional bo'lmagan xatti-harakatlarini, ya'ni turli kognitiv tarafdashlik (biases) va evristikalarning ta'sirini chuqur o'rganishgan. **Antonio Damasio** esa hissiyotlarning ratsional fikrlash va qaror qabul qilishdagi hal qiluvchi rolini ta'kidlab, miya shikastlangan bemorlar misolida hissiy mexanizmlarsiz ratsional tanlovning imkonsizligini ko'rsatib berdi. Bu tadqiqotlar irratsional omillarning bilish jarayonining ajralmas qismi ekanligini isbotlovchi muhim empirik dalillarni taqdim etadi.

Rossiya psixologiya maktabida ham irratsional tafakkur, ayniqsa **Dmitriy Uznadzening** "ustanivka" (o'rnatilganlik) nazariyasi orqali keng tadqiq qilingan. Uznadze shaxsning ongsiz motivatsiyalari va oldingi tajribalar asosida shakllangan ongsiz ustanovkalarining idrok va xulq-atvordagi ta'sirini chuqur tahlil qildi. **Lev Vigotskiyning** madaniy-tarixiy psixologiya nazariyasi esa bilish jarayonining ijtimoiy-madaniy kontekstdagi rivojlanishida irratsional elementlar, masalan, intuitiv tushunish va hissiy reaksiyalarning rolini bilvosita e'tirof etgan. Bu olimlar ratsional va irratsional unsurlarning dialektik bog'liqligini va ularning inson psixikasidagi murakkab o'zaro ta'sirini o'rganishga katta hissa qo'shishgan.

O'zbekistonda irratsional tafakkur bilvosita tarzda, asosan, umumiy psixologiya, pedagogika psixologiyasi va falsafa sohalarida tadqiq qilingan. Jumladan, **E.G'oziyevning** psixologiya bo'yicha ishlari shaxsning ichki dunyosi, ehtiyo-

jlari va motivatsiyalarini o'rganishda irratsional jihatlariga ham e'tibor qaratgan. **M.Davletshin** va **V.Karimova** kabi olimlarning shaxs rivojlanishi, hissiy intellekt va ongsiz jarayonlar bo'yicha tadqiqotlari ham irratsional tafakkurning ayrim qirralarini yoritib beradi. Ammo, irratsional tafakkurning bilish jarayonining mustaqil va tarkibiy qismi sifatidagi bevosita va chuqur nazariy-empirik tadqiqotlari O'zbekiston ilmiy maktabida hali yetarli darajada rivojlanmagan.

Maqolaning ilmiy mohiyati. Ushbu maqola irratsional tafakkurni bilish jarayonining shunchaki chetga suriladigan yoki ikkinchi darajali jihati sifatida emas, balki uning ajralmas va innovatsion tarkibiy qismi sifatida yangicha tushunishga ilmiy asos yaratadi. U ratsional va irratsional elementlarning dialektik birligini tahlil qilish orqali bilishning murakkabligini ochib beradi hamda inson aql-zakovatining to'liq salohiyatini anglash uchun yangi nazariy va amaliy yo'nalishlar taklif qiladi.

Tadqiqotning obyekti. Inson bilish jarayonining ratsional va irratsional elementlarining o'zaro munosabati, ularning shakllanishi, funksional ahamiyati va bilish faoliyatidagi integratsiyasidir. Asosiy e'tibor, xususan, intuitivlik, kreativlik, hissiy ta'sirlar va ongsiz mexanizmlarning bilim olish, qaror qabul qilish va muammolarni yechishdagi o'rganilmagan yoki kam o'rganilgan jihatlariga qaratiladi.

Tadqiqotda qo'llanilgan usullar. Ushbu tadqiqotda sistemali tahlil va sintez hamda komparativ tahlil kabi ilmiy usullar qo'llaniladi.

Asosiy qism. Emotsiyalar (yoki his-tuyg'ular) murakkab ruhiy hodisalarning alohida turiga mansub bo'lib, ular eng umumiy tarzda insonning o'zi bajarayotgan yoki idrok etayotgan narsalarga bo'lgan munosabatini boshdan kechirishi sifatida ta'riflanadi. "Emotsiya" tushunchasi adabiyotda keng ma'noda "hissiyot" tushunchasining sinonimi sifatida, tor ma'noda esa hissiyotlarni boshdan kechirishning jonli ruhiy jarayoni kechirishining aniq shaklini ifodalash uchun qo'llaniladi. Bunda ularning belgilari ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Akademik P.K.Anoxinning ta'rifiga ko'ra, "emotsiyalar (fransuzcha emotion, lotincha emovere - qo'zg'atmoq, hayajonlantirmoq) - yaqqol subyektiv rangga ega bo'lgan va insonning barcha turdagi his-tuyg'ulari hamda kechinmalarini - chuqur jarohatlovchi azob-uqubatlardan tortib

quvonch va ijtimoiy hayotning yuksak shakllarigacha qamrab olgan organizmning fiziologik holatlaridir"¹. His-tuyg'u esa ko'pincha faqat insonga xos bo'lgan va ijtimoiy jihatdan belgilangan ehtiyojlarga asoslangan barqaror hissiy munosabat sifatida qoraladi.

His-tuyg'ular emotsiyalar asosida shakllanadi va rivojlanadi, odamlarning ruhiy hayotida kuchi, davomiyligi va murakkabligi jihatidan turli xil emotsional kechinmalar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Biz "emotsiyalar" so'zini tor ma'noda qo'llaymiz, bu atama ostida insonning atrof-muhitdagi narsa va hodisalarga bevosita reaksiyasini, turli ehtiyojlarni qondirish yoki qondirmaslik bilan bog'liq bo'lgan ayni paytdagi bevosita kechinmani nazarda tutamiz. Shuningdek, emotsiyalar muloqotda hissiy kayfiyat sifatida ham paydo bo'lishini inobatga olamiz.

Emotsiyalar ham bilish jarayonlari singari real voqelikning aksidir, biroq obyektiv mavjud narsa va hodisalarni obrazlar, tasavvurlar va tushunchalar shaklida aks ettiruvchi bilish jarayonlari (sezgilar, idrok, tafakkur)dan farqli o'laroq, emotsiyalar va his-tuyg'ular ularni o'z-o'zidan emas, balki insonga nisbatan munosabatini aks ettiradi, bu esa kechinmalar shaklida ifodalanadi. Emotsiya va his-tuyg'ular har doim insonga ta'sir qiluvchi narsaga subyektiv javob sifatida paydo bo'ladi, shu sababli ular bilish jarayoni bilan uzviy bog'liq. Mashhur psixolog S.L.Rubinshteyn bu chambarchas bog'liqlikni ta'kidlab, shunday degan edi: "Har qanday haqiqiy emotsiya, odatda, affektiv va intellektual, kechinma va bilishning yaxlitligini o'z ichiga oladi..."².

Psixolog olimlar L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn va A.N.Leontyevlarning asarlarida bilish va hissiy jarayonlar o'rtasidagi an'anaviy ajralishni, xususan, tafakkurning emotsional va motivatsion sohadan uzilib qolishini bartaraf etishning metodologik asoslarini yaratganligini aytish mumkin. Bu jihatdan L.S.Vigotskiyning aql va hissiyot birligi³, S.L.Rubinshteynning tafakkur haqiqiy ruhiy jarayon sifatida o'zi intellektual

¹ Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. – Москва: Медицина, 1964.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Москва: Учпедгиз, 1964.

³ Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1978.

va emotsional birlik, emotsiya esa emotsional va intellektual birlik ekanligi haqidagi g'oyalari¹ muhim ahamiyatga ega. A.N.Leontyevning tafakkur faoliyat sifatida bevosita uning xolisligini ifodalovchi affektiv boshqaruvga ega ekanligi haqidagi fikri² ham e'tiborga loyiqdir.

Jahon psixologiyasida to'plangan tajribalarni tanqidiy o'rganib va o'z tadqiqotlari natijalariga asoslanib, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontyev kabi psixologlar his-tuyg'ularning subyekt faoliyati xususiyatiga bog'liqligi, ularning bu faoliyatni tartibga solishdagi o'rni va ularning insonning avvalgi avlodlar to'plagan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayonida rivojlanishi haqida bir qator muhim nazariy qoidalarni ilgari surdilar.

So'nggi paytlardagi psixologik tadqiqotlarda hissiyotlar nafaqat irratsional tafakkur bilan bog'liq, balki uning ajralmas qismi ekanligi haqidagi g'oya tobora ko'proq ta'kidlanmoqda.

1) bilish ehtiyojlarining tarkibiy qismi sifatida, aqliy faoliyatning manbai bo'lib xizmat qiladi (bilish ehtiyojlari paydo bo'lganda, muammoli vaziyat yuzaga kelganda, inson muammoni "qabul qilganda" va hokazo);

2) bilish jarayonining o'zini uning ma'lum bosqichlarida tartibga soluvchi vosita sifatida (qidiruv doirasini kengaytirish yoki toraytirish, tadqiqot yo'nalishini belgilashda);

3) faoliyatni baholashga kirishuvchi va shu tariqa teskari aloqa hamda mumkin bo'lgan tuzatishlarni amalga oshirishda ishtirok etuvchi subyekt faoliyatini boshqaruvchi omil sifatida³.

O'qituvchi ushbu psixologik o'zaro ta'sir mexanizmlarini adabiyot darslarida o'quvchilar faoliyatini samarali tashkil etish uchun tafakkur va hissiyot jarayonlarini tushunishi muhimdir. Inson kechinmalarida intellektual va bilish elementlari mavjud, chunki kechinmalar kuchiga qadriyatlarini anglash ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, hissiy-irodaviy elementlar ham bo'lib, ular kechinmalarining eng yuqori nuqtasida asosiy omilga aylanishi mumkin. Demak, kechinmada ikki tomon mavjud: bilish jarayonlari manti-

qiy asosga tayanadi, hissiy jarayonlar esa zavq bag'ishlaydi, biroq achchiqlanish va umidsizlik tuyg'ularini ham keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa o'quvchilarning qadriyatlarga va ulardan kelib chiqadigan faoliyatga, jumladan nutqiy faoliyatga bo'lgan shaxsiy munosabatlarini shakllantirishlari uchun mustahkam zamin yaratadi.

Integratsiyalashgan adabiyot darslarida amalga oshiriladigan kechinma orqali o'qitish, maktabda so'nggi paytlarda yuzaga kelgan og'zaki shakllarning estetik kechinmalar, axloqiy baholar va intellektual qiziqishdan ustunligini ma'lum darajada muvozanatlashtirish imkonini beradi.

S.L.Rubinshteynning fikricha, "...his-tuyg'u o'zining bevositaligida ta'sir etuvchi irodaga bo'ysunmaydi, u tabiatning erka talab farzandidir. Biroq his-tuyg'ularni ular namoyon bo'ladigan va shakllanadigan faoliyat orqali bilvosita yo'naltirish va tartibga solish mumkin"⁴. His-tuyg'ular muayyan faoliyat jarayonida, shuningdek, bu faoliyat kechayotgan umumiy vaziyat tufayli yuzaga kelishi mumkinligi sababli, o'qituvchining vazifasi darsda shunday vaziyatni yaratishdan iboratki, u o'quvchilarda sun'iy ravishda (ammo mohirona) hissiy faollashuvni yuzaga keltirishlari talab etiladi. Bu odatda qo'yilgan muammoni (vazifani) hal qilish tamoyilini og'zaki ifodalashdan, keyingi izlanishlar yo'nalishini belgilashdan, yechimning navbatdagi urinishini og'zaki baholashdan va vazifaning yakuniy yechimini aytishdan oldin sodir bo'ladi. Bu esa o'quvchining o'ziga xos holatida, imo-ishoralarida, yuz ifodalarida, "aha", "mana", "qani" kabi undov so'zlarni beixtiyor talaffuz qilishida namoyon bo'ladi va hokazo. O'quvchining irratsional tafakkurini faollashtirish og'zaki yoki yozma nutqiy mulohazalarni yaratish bo'yicha ijodiy jarayonni ma'lum darajada boshqarish imkonini beradi, optimal nutqiy vositalarni tanlashda to'g'ri yechimni tezroq topishga yordam beradi.

Adabiyot darslarida pedagogik jarayonni tashkil etishda shuni yodda tutish lozimki, hissiyotlarning rivojlanishi umuman shaxsning kamol topishi, xususan, uning tafakkur va nutq qobiliyatlarini bilan chambarchas bog'liqdir. Adabiyot o'qituvchisining asosiy vazifasi his-tuyg'ularni

¹ Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. - Москва: Издательство АН СССР, 1958.

² Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975.

³ Тихомиров О.К. Психология мышления. - Москва: Издательство Московского государственного университета, 1984.

⁴ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Москва: Учпедгиз, 1964.

to'g'ri yo'naltirishdan iborat bo'lmog'i lozim. Bu ta'lim jarayonidagi hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan ulkan masalalardan biridir. Ayni paytda, hissiy omillar xulq-atvor sabablari-dan biri bo'lishi mumkinligini unutmaslik kerak, biroq inson faoliyatini umumiy tartibga solish masalasi faqat his-tuyg'ular bilan hal etilmaydi. S.L.Rubinshteyn o'zining "Umumiy psixologiya asoslari" asarida shunday ogohlantirgan edi: "Oldimizda turgan vazifalarni yechishga qaratilgan faoliyat hissiy bo'lishi, kuch-g'ayratimizni safarbar etishi maqsadga muvofiq, ammo hissiyotlar faoliyatimizning asosiy boshqaruvchisiga aylanib qolmasligi lozim", deya ta'kidlagan edi. Shuning uchun ta'lim jarayonida o'quvchi his-tuyg'usini ifoda etishda ehtiyotkor bo'lishimiz zarur bo'ladi.

A.N.Leontyev, L.I.Bojovich va boshqa mualliflar ta'kidlaganidek, hissiyotlarning rivojlanishi xulq-atvor sabablarining shakllanishi, bolada yangi ehtiyojlar va qiziqishlarning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Psixologik adabiyotlarda faoliyat sababi "ehtiyot predmeti - moddiy yoki ma'naviy, hissiy idrok etiladigan yoki faqat tasavvurda, fikran mavjud bo'lgan" tarzida ta'riflanadi¹. Motivatsiya (yutuqqa erishish motivi) - insonning turli faoliyat turlarida muvaffaqiyatga intilishining ichki, nisbatan barqaror harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi².

Ona tili va adabiyot darslarida o'quvchi hissiyotini boshqarish va ular motivatsiyasini shakllantirish uchun zaruriy shart o'quvchilarning o'quv faoliyatini uning barcha tarkibiy qismlari birligida rivojlantirishdan iborat bo'lmog'i lozim.: o'quv vazifalarini to'g'ri qabul qilish; o'quvchilarning o'rganilayotgan fanni o'zlashtirish bo'yicha faol harakatlarini aniq yo'naltira olish, bu harakatlarning umumlash-tirilgan usullarini egallashi va ularni hamkorlikdagi o'quv faoliyatining boshqa ishtirokchilari (o'qituvchilar, tengdoshlar) ning harakat usullari bilan taqqoslashi; o'quvchi o'zining hissiyotlarini nazorat qila olishi va o'z harakatlarini to'g'ri baholay olishi kabi.

O'qituvchi ham, o'quvchi ham o'z-o'zini nazorat qilishi uchun irratsional tafakkurning

namoyon bo'lish jihatlariga muhim e'tibor berishi zarur bo'ladi. Chunki irratsional tafakkur — bu inson tafakkurining mantiqiy qoidalarga hamda tajriba asoslariga tayanmagan, hissiyotlar, tasavvurlar, intuitsiya va ishonchga asoslangan turidir. "Irratsional" so'zi lotincha "irrationalis", ya'ni "aqlga to'g'ri kelmaydigan", "nomantiqiy" degan ma'noni anglatadi.

Irratsional tafakkur o'ziga xos bir qancha asosiy xususiyatlarga ega³:

1. Mantiqiy izchillikning yetishmasligi: Ideyalar va xulosalar mantiqiy bog'liq bo'lmasligi mumkin.

2. Hissiyotlarga asoslanish: Tafakkur his-tuyg'ular, shubha, umid yoki qo'rquv asosida yuzaga keladi.

3. Intuitsiyaga tayanish: Ilmiy dalilsiz, ichki tuyg'uga suyangan holda qaror qabul qilish.

4. Omilkorlik va irodalilik: Ba'zan irratsional fikrlar shunchalik kuchli ishonch bilan aytiladiki, ular atrofdagilarga ta'sir o'tkazishi mumkin.

5. Aniq dalillarga emas, ishonchga tayanish: Masalan, mavhum kuchlar yoki omadga ishonish.

Irratsional tafakkur insonning tabiatni anglash va unga munosabat bildirishida muhim o'rin tutadi. Ilmiy tushunchalar rivojlanmagan davrlarda inson tabiat hodisalarini tushunish uchun asosan hissiyot, tasavvur va ishonchga tayan-gan. Bunday tafakkur turi irratsional fikrlashning eng qadimiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Irratsional tafakkur insonning tabiat bilan hissiy bog'lanishini ta'minlaydi. Ilmiy asosga ega bo'lmasa ham, inson tabiatdagi go'zallik, muhit, musiqa va ovozlardan ruhiy ozuqa oladi. Bu holatlarda ham ratsional emas, balki irratsional hissiyotlar faol bo'ladi. Ayniqsa, adabiyot darslarida tabiatga nisbatan irratsional tafakkurni to'g'ri shakllantirish muhim hisoblanadi. Jumladan, qadimda odamlar o'rmonlar, daryolar va tog'larni muqaddas deb bilishgan. U yerlarda ruhlar yashaydi, deb ishonishgan. Bu esa irratsional tafakkur asosida shakllangan e'tiqodlar hisoblanadi.

Insonning tabiatni anglashdagi ilk qadamlari aynan irratsional fikrlash orqali yuz beradi. Garchi bu fikrlar hozirgi kunda ilmiy jihatdan noto'g'ri deb baholansa-da, ular insonning his-

¹ Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975.

² Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Том 1. - Москва: Педагогика, 1986.

³ Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow // Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011.

siy, madaniy va ruhiy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Tabiatga nisbatan hurmat, ehtirom va ehtiyotkor munosabat aynan shu irratsional tafakkur bilan boshlangan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Natijalar va amaliy misollar. Daniel Kahneman va Amos Tverskyning ishlari shuni tasdiqladiki, insonlar har doim ham mantiqiy va ratsional yo'l bilan qaror qabul qilmaydilar. Aksincha, ular ko'pincha cheklangan vaqt va ma'lumot sharoitida evristikalar va kognitiv tarafkashliklarga tayanadilar. Masalan, biror aktsiyani sotib olish yoki sotish haqidagi qaror, chuqur iqtisodiy tahlilga emas, balki "bozor kayfiyati" yoki "ichki sezgi"ga asoslanishi mumkin. Bu irratsional yondashuvlar doimo ham noto'g'ri bo'lavermaydi; ba'zida, ayniqsa yuqori noaniqlik sharoitida, tezkor intuitiv qarorlar uzoq va murakkab ratsional tahlildan ko'ra samaraliroq bo'lishi mumkin. P.K.Anoxinning emotsiyalar bo'yicha ta'rifi¹ shuni ko'rsatadiki, hissiyotlar bilish jarayonida subyektiv rang beruvchi va hatto fiziologik holatlarni belgilovchi kuchli omildir. Subyektning "chuqur jarohatlovchi azob-uqubatlardan tortib quvonch va ijtimoiy hayotning yuksak shakllarigacha" bo'lgan kechinmalari bilish ehtiyojlarini shakllantiradi va aqliy faoliyatga turtki beradi.

S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek, "har qanday haqiqiy emotsiya, odatda, affektiv va intellektual, kechinma va bilishning yaxlitligini o'z ichiga oladi"². Bu ijodiy jarayonlarda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Ilmiy kashfiyotlar, badiiy asarlar yaratilishi yoki texnologik innovatsiyalar ko'pincha mantiqiy bosqichma-bosqich jarayondan tashqari, "ilhom" yoki "tushunish lahzalari" bilan bog'liq. Bu lahzalar ko'pincha ongsiz ravishda to'plangan ma'lumotlarning hissiy reaksiyalar bilan birlashuvi natijasida yuzaga keladi. A.N.Leontyev va L.I.Bojovichning fikrlariga ko'ra, hissiyotlar xulq-atvor sabablarining shakllanishi, yangi ehtiyojlar va qiziqishlarning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liq³. Bu esa yangi g'oyalarni yaratish va muammolarga nostandart yechimlar topishda irratsional motivlarning muhimligini ko'rsatadi. Irratsional tafakkurning hissiyotlarga

asoslanish xususiyati ijodiy jarayonda qidiruv doirasini kengaytirish va tadqiqot yo'nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Insonlarning ijtimoiy munosabatlarida ham irratsional tafakkur katta rol o'ynaydi. Biz boshqa odamlarni faqat ratsional mantiq asosida emas, balki ularning mimikasi, ovoz ohangi, intuitiv hislar orqali "o'qiymiz". Ishonch, hamdardlik yoki shubha kabi hissiyotlar ijtimoiy o'zaro ta'sirlarda ratsional dalillardan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Irratsional tafakkurning omilkorlik va irodalilik xususiyati (ya'ni, ba'zan irratsional fikrlar shunchalik kuchli ishonch bilan aytiladiki, ular atrofdagilarga ta'sir o'tkazishi mumkin) ijtimoiy liderlik, ta'sir o'tkazish va kollektiv qarorlar qabul qilishda muhim. S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek⁴, hissiyotlar irodaga bo'ysunmasa ham, ularni faoliyat orqali bilvosita yo'naltirish va tartibga solish mumkin. Bu ijtimoiy o'rganish va madaniyatda irratsional bilishni boshqarish imkoniyatlarini ochib beradi.

Xulosa. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, irratsional tafakkur (hissiyotlar, intuitsiya, ongsiz mexanizmlar va motivatsiyalar) ratsional bilishga qarama-qarshi yoki uning kamchiligi emas, balki bilish jarayonining ajralmas va samarali tarkibiy qismidir. P.K.Anoxinning emotsiyalar ta'rifi⁵ va S.L.Rubinshteynning aqliy va hissiy jarayonlarning yaxlitligi haqidagi g'oyalari⁶ bu fikrni mustahkamlaydi. U nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtirish, balki ijodkorlik, innovatsiyalar, murakkab va noaniq vaziyatlarda tezkor qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kahneman va Tverskyning evristikalar bo'yicha tadqiqotlari ham, inson kognitiv faoliyatida ratsional bo'lmagan omillarning keng tarqalganligini va funksional ahamiyatini yaqqol ko'rsatib beradi.

Bilish jarayonida ratsional va irratsional tafakkur bir-birini to'ldirib, o'zaro ta'sirda bo'ladi. L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn va A.N.Leontyev kabi olimlarning ishlari⁷ tafakkur

¹ Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. – Москва: Медицина, 1964.

² Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Москва: Учпедгиз, 1964.

³ Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975.

⁴ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Москва: Учпедгиз, 1964.

⁵ Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. – Москва: Медицина, 1964.

⁶ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Москва: Учпедгиз, 1964.

⁷ Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1978.

va hissiyotning dialektik birligini ta'kidlaydi. Irratsional omillar (masalan, bilish ehtiyojlari va motivatsiya) aqliy faoliyatning manbai bo'lib xizmat qiladi, bilish jarayonini tartibga soladi va subyekt faoliyatini boshqaradi. Irratsional tafakkurning mantiqiy izchillikning yetishmasligi, hissiyotlarga asoslanish va intuitsiyaga tayanish kabi xususiyatlari ba'zi vaziyatlarda tezkorlik, moslashuvchanlik va yangi g'oyalarni yaratishga yordam beradi. Shu bois, inson intellektining to'liq salohiyatini ochish uchun har ikki turdagi tafakkurni ham anglash va rivojlantirish muhimdir.

Xulosalarga tayangan holda, **amaliy takliflarni** keltiramiz:

1. Ta'lim dasturlarida nafaqat mantiqiy-ratsional fikrlashni, balki intuitiv qobiliyatlarni, hissiy intellektni va kreativlikni rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim. Muammolarni hal qilishda mantiqiy tahlil bilan birga ijodiy va intuitiv yondashuvlarni qo'llashga undaydigan metodikalar (masalan, brainstorming, loyiha ishlari, rolli o'yinlar) ta'lim jarayoniga kiritilishi kerak. Bu

talabalarda bilishning to'liq va har tomonlama shakllanishiga yordam beradi.

2. Biznes, boshqaruv va kundalik hayotda qaror qabul qilish jarayonlarida faqat ratsional tahlilga emas, balki intuitsiya, hissiy holat va ongsiz tarfakashliklarning ta'sirini ham inobatga olish muhim. Menejerlar va mutaxassislar uchun kognitiv tarfakashliklarni tan olish va ularni boshqarish bo'yicha treninglar tashkil etish, shuningdek, intuitiv fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bu yanada samarali va moslashuvchan qarorlar qabul qilishga olib keladi.

3. Shaxsiy rivojlanish va psixologik yordam jarayonlarida irratsional tafakkurning ijobiy jihatlarini o'rganish va undan foydalanishga e'tibor qaratish kerak. Hissiyotlarni tushunish va ularni konstruktiv yo'naltirish, ongsiz motivatsiyalarni anglash va ularni maqsadlarga erishishga yo'naltirish bo'yicha psixologik texnikalar (masalan, geshtalt terapiya, art-terapiya, meditatsiya) insonning o'z-o'zini bilishi va samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х томах. Том 2. - М.: Педагогика, 1989. - 328 с.
2. Психологический словарь // под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др.; НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР. - М.: Педагогика, 1983.
3. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопросы психологии. - 1982. - № 4. - С. 106-110.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х томах. Том 1. - М.: Педагогика, 1983. - 320 с.
5. Тихомиров О.К., Клочко В.Е. Эмоциональная регуляция мыслительной деятельности // Вопросы психологии. - 1980. - № 5. - С. 23-32.